

Jakubiak, Krzysztof

Świat postulowanych wartości życia i wychowania w rodzinach polskich na przełomie XIX i XX wieku

---

Prace Naukowe AJD. Pedagogika 21, 375-383

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof JAKUBIAK

Świat postulowanych wartości życia i wychowania w rodzinach polskich na przełomie XIX i XX wieku

Rodzina w dziejach Polski przez wieki decydowała o żywotności nie tylko rodzinnych tradycji, ale także o kształtowaniu oblicza narodu, jego mentalności i skali otwartości. Szczególnie w XIX wieku i na początku XX stulecia „instytucja” domu rodzinnego odegrała wyjątkową rolę. Było to spowodowane między innymi ówczesną sytuacją polityczną, w jakiej znalazł się naród polski w okresie zaborów.

W skromnych jeszcze, dziewiętnastowiecznych ramach procesów modernizacyjnych rodzina polska pozostawała nadal głównie nuklearną grupą społeczną o charakterze patriarchalnym, akcentującą tradycyjny podział ról, z silną pozycją ojca – głowy rodziny, a zarazem kierownika jej działalności gospodarczej¹. Z czasem jednak, szczególnie w ostatnich dekadach XIX wieku, industrializacja i modernizacja, dokonujące się z wolna na ziemiach polskich, wpływały na utratę przez ówczesne rodziny cech jednostek gospodarczo-wytwórczych i zarobkowych. Równoległe ówczesne tendencje demokratyzacyjne wpływały na erozję dotychczasowego autorytarnego modelu rodziny i nasilenie się dążeń emancypacyjnych kobiet². W rodzinach ziemiańskich często obecny był również model wielopokoleniowy, złożony z dziadków, rodziców i dzieci. Niekiedy w dworach rodzin szlacheckich zamieszkiwali także tzw. rezydencji – starsi wiekowo krewni.

Swoistym oparciem życia rodzinnego w warunkach dziewiętnastego wieku była – dla wielu ówczesnych polskich rodzin – wieś i rolnictwo, traktowane jako źródło niezależności, samowystarczalności oraz gwarancja zdrowia moralnego,

¹ C. Kulko, *Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku*, [w:] *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, red. D. Kałwa, A. Walaszek, A. Żarnowska, Warszawa 2005, s. 27–28.

² J. Żarnowski, *Rodzina w czasach cywilizacyjnego przyspieszenia: Europa i Polska 1918–1989*, [w:] *Rodzina – prywatność...*, s. 43–44.

zagrożonego przez nową cywilizację miejską³. Trwanie części dworów i rodzin niemal wyłącznie w obrębie własnego środowiska i wąskiej społeczności miejscowej oznaczało izolację, odcięcie od szerszej wiedzy o kraju i świecie, od nowych idei, prądów i przenikających z zewnątrz wpływów nowoczesności. Okoliczności te, sprzyjające utrzymywaniu się przestarzałego układu gospodarczo-społecznego, zapewniały ciągłość szlacheckiej mentalności, tradycji obyczajowej i również tradycyjnego modelu życia rodzinnego. Rodzina ziemiańska, stanowiąca podstawowy element struktury dawnego społeczeństwa feudalnostanowego, w miarę przekształcania się we właściwe kapitalizmowi społeczeństwo klasowe ulegała naciskowi czynników zewnętrznych: wpływom obcym, głównie francuskim, i miastu⁴.

Modele życia rodzinnego były warunkowane kulturowo, tradycją, w tym religijną, i systemem prawnym. Treści pochodzące z każdego z tych źródeł były ze sobą zgodne i adekwatne do danych warunków bytowania⁵. Kreowały one, jeszcze w XIX wieku, utrwalony przez wieki – i sygnalizowany powyżej – model rodziny patriarchalnej. Taki model reprezentowała polska rodzina szlachecka. Tradycyjny układ stosunków w rodzinie, oparty na uznaniu autorytetu ojca oraz bezwzględnego posłuszeństwa dzieci, niełatwo poddawał się liberalnym tendencjom XIX wieku. Jednak od drugiej połowy XIX wieku patriarchalizm ściśle związany z funkcją produkcyjną (gospodarczą) uległ ograniczeniu. Jakkolwiek z prawnego i formalnego punktu widzenia głową rodziny w XIX wieku pozostawał ojciec, to w odróżnieniu od innych krajów europejskich nie przyjął się w społeczeństwie polskim model skrajnego patrocentryzmu. Sytuacja kobiet w Polsce w czasach nowożytnych była lepsza niż w reszcie Europy. W czasie insurekcji Tadeusz Kościuszko w specjalnej odezwie skierowanej do kobiet zwracał się do nich mianem „współobywatelki”. Jak wynika z wielu przekazów pamiętnikarskich i opinii publicystycznych, ważną pozycję w rodzinie zyskiwała matka. Na niej też spoczywał największy ciężar obowiązków domowych⁶. Zajmowała się także wychowaniem synów do ósmego roku życia oraz córek do ich zamążpójścia. W rodzinach szlacheckich ojcowie zwyczajowo przejmowali opiekę wychowawczą i nadzór nad kształceniem synów od lat ośmiu. Jednak, jak podaje Danuta Rzepniewska, niemało było ojców, którzy swoje obowiązki ograniczali do zabezpieczenia dzieciom możliwie korzystnych warunków bytu. Fakt, że w okresie międzypowstaniowym (1831–1862) matki przejęły niemal całkowicie sprawę wychowania dzieci, zaważył na jego kierunku i późniejszych, długotrwałych, na ogół niekorzystnych, skutkach⁷. W popularyzowanych wów-

³ M. Leśniakowska, *Dwór polski a idee domu w kulturze europejskiej*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. T. Jaroszewski, Warszawa 1990, s. 14.

⁴ D. Rzepniewska, *Rodzina ziemiańska w Królestwie Polskim*, [w:] *Społeczeństwo polskie w XVIII i XIX wieku. Studia o rodzinie*, red. J. Leskiewiczowa, t. 9, Warszawa 1991.

⁵ D. Markowska, *Rodzina wiejska na Podlasiu, 1864–1964*, Wrocław 1970, s. 155.

⁶ D. Rzepniewska, dz. cyt., s. 178.

⁷ Tamże, s. 179; B. Jedynak, *Dom i kobieta w kulturze niewoli*, [w:] *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, red. B. Jedynak, Lublin 1990, s. 70–90; K. Bartnicka, *Samodzielność wychowawcza*

czas wzorach osobowych, ojca przedstawiano jako głowę rodziny. Do jego obowiązków należało troszczyć się o dobro moralne rodziny i zapewnienie jej bytu materialnego. W rodzinie miał prezentować silną wolę, stanowczość i racjonalność. Wymagano od niego surowości, zaradności, gospodarności i pracowitości.

Wzmoczona, szczególnie w okresie poułaszczeniowym, ruchliwość związana z przemieszczaniem terytorialnym ziemian sprzyjała rozluźnieniu ścisłych dotąd więzi łączących rodziny. Jednak w specyficznych warunkach bytu politycznego polskiego społeczeństwa – w warunkach niewoli narodowej, w sytuacji braku polskiej szkoły na przeważającym obszarze ziem polskich, nastąpiło w wielu rodzinach ziemiańskich (a także i w innych środowiskach społecznych) poszerzenie spełnianych przez nie funkcji, zwłaszcza w zakresie wychowania. Sprzyjała temu ówczesna tendencja do pogłębiania sfery życia prywatnego i rodzinnego.

Model tradycyjnej rodziny chłopskiej trwał jeszcze dłużej. Był nadal aktualny w realiach ostatniego ćwierćwiecza XIX wieku i w początkach XX stulecia. Występował także, jeszcze w dużym stopniu, w warunkach Drugiej Rzeczypospolitej (po 1918 roku). Główne jej cechy stanowiły: stałość, zwartość, ścisły związek z warsztatem rolnym (gospodarstwem rolnym), jedność interesów rodziny i gospodarstwa, traktowanie małżeństwa w kategoriach instytucji sakralnej powołanej do płodzenia potomstwa i wspólnego osiągania celów gospodarczych, patriarchalizm w stosunkach wewnątrzrodzinnych oraz rygorystyczny wzorów kulturowych regulujących podział pracy, a także określający role i zadania poszczególnych członków rodziny – gospodarstwa rolnego. Były one zarazem wzorcami wychowawczymi, opartymi na wzorcach osobowych, głównie ojca i matki⁸. Kwestie więzi uczuciowej czy atrakcyjności wzajemnej partnerów były traktowane jako pożądane, ale nie stanowiły elementów nieodzownych tego modelu. Dzieci w rodzinach chłopskich były całkowicie podporządkowane rodzicom, głównie jednak ojcu, na którym przede wszystkim spoczywał obowiązek troski o dobro moralne i materialne rodziny. Wychowanie potomstwa odbywało się w duchu zasad i wartości religijnych.

Wielorakie były także ówczesne uwarunkowania życia rodzinnego. Obok wpływów polityki państw zaborczych, w tym uregulowań zawartych w obowiązujących wówczas kodeksach cywilnych, należy podkreślić oddziaływanie Kościoła oraz pamiętać, że do rodzin często adresowały swe programy poszczegól-

---

rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie wieku XIX w zaborze rosyjskim (w świetle pamiętników), [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2000, s. 31–50.

⁸ J. Turowski, *Rodzina chłopska w okresie lat 1864–1914 w świetle źródeł pamiętnikarskich*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 9, Łódź 1967, s. 203–223; D. Markowska, *Rodzina w społeczności wiejskiej – ciągłość i zmiana*, Warszawa 1976, s. 19 i in.; tejże, *Rodzina wiejska na Podlasiu...*, s. 154–155; Z. Jabłonowska, *Rodzina w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Warszawa 1975, s. 52–71.

ne ugrupowania polityczne. Ważny był również system lokalnych powiązań, szczególnie charakterystyczny i ważny dla społeczności wiejskiej.

Do drugiej połowy XIX wieku również rodziny mieszczańskie cechowała trwałość jej tradycyjnego modelu, opartego na zasadach utrwalonych przez wieki. Podobnie jak w innych warstwach społecznych, na mężczyźnie spoczywał obowiązek utrzymania rodziny; kobieta natomiast prowadziła dom i wychowywała dzieci. Analogicznie jak w rodzinach ziemiańskich, matka opiekowała się córkami do czasu ich zamążpójścia, ojciec zaś poświęcał więcej uwagi synom po ukończeniu przez nich dziewięciu lat⁹. Cechy, które starano się rozwijać w wychowaniu dzieci, to pobożność, miłość i przywiązanie do członków rodziny oraz ojczyzny. Obok nich zaszczepiano też takie cechy, jak: cierpliwość, skromność, gościnność, pracowitość, solidność w wykonywaniu obowiązków i oszczędność¹⁰. Oczywiście rola rodziny, a przede wszystkim rodziców w wychowaniu młodego pokolenia, uzależniona była od standardu materialnego i czasu, jaki poświęcano dzieciom, oraz poziomowi intelektualnego rodziców. Długo utrzymywały się wyraźne różnice w tej mierze między rodzinami mieszczańskimi zajmującymi różną pozycję w stratyfikacji społecznej.

Wpływ urbanizacji na zmiany struktury i funkcje rodziny oraz kulturę życia rodzinnego był szczególnie widoczny w dobie wzmożonej industrializacji, w końcu XIX wieku.

W sytuacji rodzinnej mieszkańców uprzemysławiających się miast w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, szczególnie w Królestwie Polskim, występowały dwie przeciwstawne tendencje zmian. Z jednej strony miasto przyciągało nowych mieszkańców, decydujących się – najczęściej z przyczyn materialnych – na długotrwałą rozłąkę z rodziną, sprzyjało osłabieniu jej spistości, a niekiedy wręcz rozpadowi. Zjawisko to dotyczyło sproletaryzowanych chłopów, migrujących ze wsi do miast w poszukiwaniu zarobku, niewykwalifikowanych robotników oraz służby domowej. Podobne zjawisko występowało także z niemałym natężeniem na wyższych szczeblach drabiny społecznej, np. w spauperyzowanych rodzinach ze szlachecko-ziemiańskim rodowodem, poszukujących utrzymania w mieście, jak również w mniej lub bardziej zamożnych rodzinach ziemiańskich. Te ostatnie dzieliły się, aby zapewnić swym dzieciom dostęp do szkół¹¹.

Z drugiej strony, jak zauważa A. Żarnowska, miasto stwarzało „silne bodźce na rzecz stabilizowania się rodzin w różnych wariantach społecznych”¹². Ów-

⁹ D. Markowska, *Rodzina w społeczności...*, s. 20.

¹⁰ M. i L. Trzeciakowscy, *W dziewiętnastowiecznym Poznaniu*, Poznań 1987, s. 254, 269.

¹¹ A. Żarnowska, *Modele rodziny i pozycja w niej kobiety w uprzemysławiającym się mieście na przełomie XIX/XX wieku. Tradycja i modernizacja*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2: *Przemiany społeczne a modele rodziny*, red. A. Żarnowska, Toruń 1995, s. 48.

¹² Tamże, s. 48.

czesne przemiany, szczególnie widoczne w rodzinach robotniczych, objawiały się przede wszystkim wzrostem znaczenia rodziny dwupokoleniowej oraz zwiększeniem się grupy rodzin niepełnych, najczęściej pozbawionych ojca, w których funkcję głowy rodziny spełniała matka lub starszy syn¹³.

W końcu XIX wieku przeżywał się – w konfrontacji z nową cywilizacją miejską – ówczesny ideał życia rodzinnego związany ze wsią i z rolnictwem (pojmowanym jako źródło zdrowia moralnego).

W okresie popowstaniowym (po powstaniu styczniowym) w wielu rodzinach polskich pielęgnowano jednak tradycje narodowe i domową obyczajowość związaną z katolicyzmem (nawet w rodzinach zbliżonych do środowisk rozwijającej się wówczas polskiej socjalnej demokracji)¹⁴. Ówczesny fenomen bytu domu polskiego wiązał się z aktualną wówczas koncepcją narodu jako określonej „istności moralnej” czy „związku etycznego”, które miały stanowić nową formułę bytu narodowego Polaków pozostających w sytuacji braku własnej państwowości¹⁵. Rodzina stawała się gwarantem narodowej tożsamości, a macierzyństwo i wychowanie potomstwa stawało się sprawą polityczną.

Pedagodowie XIX wieku, głównie autorzy licznych poradników, szczególnie w drugiej połowie stulecia, oraz publicyści, zwłaszcza pism rodzinnych, głosili wyraźnie sprecyzowaną ideologię, którą można nazwać rodzinną. Formułowano szereg poglądów na rodzinę – jej genezę i rolę w społeczeństwie. W świetle tych poglądów geneza rodziny jawiła się jako nadprzyrodzona, boska. Również główne elementy chrześcijańskiej koncepcji małżeństwa były ujmowane następująco: związek małżeński jest powołany przede wszystkim do prokreacji, jest węzłem nierozzerwalnym, obwarowanym nakazem wierności, żona winna jest mężowi posłuszeństwo, a mąż żonie opiekę. Każde z małżonków ma swoje powołanie życiowe, mają oni wypełniać zadania odmienne, a zarazem wyraźnie uzupełniające się. Najważniejszym celem i zadaniem rodziny było wychowanie młodego pokolenia, w którym bardzo ważną rolę odgrywała tradycja. Rodziny zamożne i wykształcone, zwłaszcza ziemiańskie, miały dawać przykład swoim życiem rodzinom uboższym, powinny je umoralniać i oświecać. Inne rodziny miały ten wzór naśladować, dostosowując go do własnych warunków życiowych¹⁶. Kwestią prestiżu był zatem udział ziemian, w tym kobiet, w inicjatywach i przedsięwzięciach oświatowych, dobroczynnych itp.

Publicyści pism rodzinnych „Kółka Domowego” (1861–1868), „Kroniki Rodzinnej” (1867–1915), „Rodziny” (1865–1866), „Opiekuna Domowego” (1865–1876), „Ogniska Domowego” (1872–1876), a także kobiecego „Blusz-

¹³ Tamże, s. 53.

¹⁴ Zob. m.in. W. Jamrożek, *Idee edukacyjne polskiej socjalnej demokracji w Galicji do 1918 roku*, Poznań 1994, s. 170 i in.

¹⁵ B. Jedynak, dz. cyt., s. 73.

¹⁶ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860–1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1956, t. 7, s. 289–329.

czu” (1865–1939) podkreślali znaczenie rodziny jako komórki społecznej, która przekazuje wartości niezniszczalne, jak: tradycja, narodowa, język i wiara. Wartości te traktowano za ostoję polskości i podstawę obrony przed rusyfikacją i germanizacją. Konstruowano i popularyzowano wzór rodziny katolickiej, która miała człowieka wychować, umoralnić i doprowadzić do szczęścia wiekiustego po śmierci.

Również pisma codzienne, choćby ukazujące się na Pomorzu: „Gazeta Toruńska”, „Gazeta Grudziądzka” i „Pielgrzym”, czy też na przykład śląski „Katolik”, konsekwentnie popularyzowały pożądane wartości społeczne, moralne, patriotyczne, a także wzory postaw i zachowań rodziców. Z uporem eksponowały szczególnie rolę „Matki – Polki” – ówczesną konstrukcję wzoru wchłaniającego tradycje kultury dworu szlacheckiego, polskiego katolicyzmu i kultury ludowej. W przywoływanych wówczas cechach tego wizerunku obecne były treści romantycznej wizji Adama Mickiewicza zawartej w wierszu „Do Matki Polki”. Miała być to kobieta o wysokich walorach moralnych, heroiczna, gotowa do ofiar, wspierająca męża – wojownika i konspiratora, sama aktywna w zrywach narodowych, a ponadto wierna, pełna hartu i oddana. Upowszechniano także określenia utożsamiające matkę z ojczyzną, wyrażane najczęściej w formule „Polska jest matką naszą”¹⁷. Stąd też osoba matki zyskiwała szczególnie prestiż i znaczenie, w tym wychowawcze. Przed „Matką – Polką” stawiano zadanie ochrony rodziny przed wynarodowieniem poprzez zachowanie tradycyjnego polskiego stroju, polskiej obyczajowości oraz języka. Religijność i więź z Kościołem katolickim stanowiła przy tym nieodłączny atrybut kreślonego tutaj wizerunku. Etos Matki Polki był bowiem związany z kultem maryjnym.

Zdaniem dziewiętnastowiecznych polskich pedagogów środowisko rodzinne miało służyć przekazywaniu tych zwłaszcza wartości, których dziecko polskie nie było w stanie odnaleźć w ówczesnej szkole publicznej (rządowej, utożsamianej z państwem zaborczym). Chociaż edukację szkolną i wykształcenie ceniło coraz bardziej i powszechniej. Wymieniano wśród nich m.in. miłość kraju ojczystego oraz zdolność zachowania i rozwijania pierwiastków – cech narodowych, a także podporządkowywania własnych potrzeb interesom narodu. Cechy, które rodzice mieli rozwijać w dzieciach, to także pobożność, miłość do rodziców, rodzeństwa i krewnych. Obok tego zabiegać mieli również o kształtowanie takich cnót, jak: cierpliwość, odwaga, gościnność, skromność i stałość. Z biegiem lat, wraz z rozwojem nowych stosunków ekonomiczno-społecznych i upowszechnianiem się cech społeczeństwa kapitalistycznego, do rangi kolejnych ważnych cnót urosły: pracowitość, solidność w wykonywaniu obowiąz-

¹⁷ R. Grzybowski, *Zadania wychowawcze rodziny polskiej na Pomorzu Nadwiślańskim w ujęciu „Gazety Grudziądzkiej” z lat 1894–1914*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994, s. 295; K. Kabziński, *Wkład polskiej rodziny w proces narodowego przetrwania w okresie Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności...*, s. 277.

ków, punktualność i oszczędność¹⁸. Podstawową metodą wychowawczą, popularyzowaną także w ówczesnej publicystyce rodzinnej i wychowawczej, było dawanie przez rodziców potomstwu dobrego przykładu własnym postępowaniem.

Od schyłku dziewiętnastego wieku nasilała się, szczególnie w rodzinach inteligentnych, tendencja do przyznawania dziecku ważnego miejsca w rodzinnym układzie, poświęcania jego potrzebom coraz więcej uwagi, a nawet nadawania mu uprzywilejowanej pozycji we wspólnocie rodzinnej. Pojawił się wówczas wzór matki świadomie poświęcającej czas pielęgnacji i opiece nad dzieckiem, obywatelką się bez niańki i bony, którym w rodzinach ziemiańskich i mieszczańskich tradycyjnie powierzano opiekę nad dzieckiem. Dostrzeżenie i podkreślanie szczególnego miejsca dziecka w rodzinie i poszanowanie jego indywidualności było na przełomie XIX i XX wieku przejmowane także przez rodziny niższych warstw społecznych¹⁹.

Pedagodowie i publicyści drugiej połowy XIX wieku i początków XX stulecia – w większości – nie rozróżniali specjalnie funkcji wychowawczych, jakie miały spełniać rodziny należące do różnych warstw społecznych. Sądzono, że każda rodzina bez względu na jej status społeczny jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem wychowawczym. Już wówczas stwierdzano, że rodzina kształtuje osobowość dziecka całokształtem organizacji i treści swego życia, to jest przejawianymi wartościami, występującymi w rodzinie wzorami zachowań, układem stosunków w niej panujących, czynnościami wykonywanymi przez poszczególnych jej członków – domowników²⁰. Przez „dom” utożsamiany z rodziną rozumiano wtedy całokształt stosunków i warunków, wśród których człowiek się rodzi i wychowuje. „Dom”, w szerokim znaczeniu, był traktowany jako miejsce szczególne, w którym przechowuje się wiarę ojców, cnoty, tradycje, pamiątki rodzinne i narodowe²¹.

Kultura polska ostatnich dekad niewoli narodowej wypracowała znamienity model „domu”. Ówczesne teksty literackie, pieśni, wypowiedzi filozoficzne, publicystyka, w tym także pedagogiczna oraz pamiętnikarstwo, zawierały bogaty materiał zaświadczący o istnieniu refleksji nad koncepcją „domu” polskiego w sytuacji zagrożenia bytu narodowego i politycznego Polaków. W świetle tych refleksji „dom” polski przyjmował na siebie funkcje obronne, utrwalał „jesteństwo rodzinne” i kultywował idee moralne wspólnoty narodowej.

Na podstawie dostępnego materiału źródłowego można wyodrębnić w omawianym czasie kilka podstawowych wariantów „domu” polskiego w niewoli: dom – redutę, dom tułaczy i dom anheliczny. Można jednak wymienić też i dom indyferentny wobec idei niepodległościowych lub lojalistyczny wobec zabor-

¹⁸ M. L. Trzeciakowscy, dz. cyt., s. 269–270.

¹⁹ A. Żarnowska, K. Sierakowska, *Stare i nowe wzorce i obyczaje rodziny inteligentkiej w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Rodzina – prywatność...*, s. 86–87.

²⁰ Z. Bujakowski, *Dom czy szkoła?*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1909, nr 10, s. 932–933.

²¹ Hasło: *Dom*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, oprac. J.T. Lubomirski, t. 2, Warszawa 1885, s. 283.

ców²², chociaż i tutaj pielęgnowano tradycje polskie: „domową obyczajowość” związaną z katolicyzmem i przechowywano, chociaż głęboko ukryte, pamiątki z powstań narodowych²³. Przekazywany w rodzinach przez wychowanie domowe i przykład rodziców – kult przeszłości, rodziny i domu wzmocniła ciągnąca się przez wiele pokoleń zasiedloność w lokalnych społecznościach. Ich częścią była rodzina ziemiańska – według określenia ówczesnego polskiego pisarza, J.I. Kraszewskiego – jako drzewo mocno rozgałęzione, ale korzeniami tkwiące głęboko w ziemi, w jednym miejscu, w jednej zbiorowości obywatelskiej²⁴. Młode pokolenie wychowywano w kulcie przeszłości rodzinnej i narodowej. Ważną zatem wartością wychowania rodzinnego był także patriotyzm.

Z analiz źródeł pamiętnikarskich wynika zdecydowanie, że młode pokolenie podstawowe wartości przejmowało od dziadków i rodziców. Skala wartości starszego pokolenia w rodzinach ziemiańskich i włościańskich opierała się na trzech kategoriach – pojęciach: rodzina, praca, wiara. Pokolenie dzieci, szczególnie w przeddzień odzyskania niepodległości, wyraźnie już artykułowało swój system wartości, w którym nauka wyprzedzała pracę, której już nie pojmowano jako kategorii samoistnej. Coraz większą rolę, zwłaszcza w środowisku wiejskim, zaczynała odgrywać szkoła (nauka szkolna)²⁵. Od wczesnej młodości wpajano dzieciom szacunek dla rodziców i w ogóle dla starszych osób. Nawet dorosłe dzieci nie odważyłyby się odezwać do ojca lub matki przez „ty”. Zawsze w użyciu była liczba mnoga „Wy”²⁶. Dzieci zatem miały obowiązek okazywania rodzicom i starszym osobom należytego szacunku i wdzięczności.

Wskazywane powyżej wartości były nie tylko artykułowane w publicystyce i literaturze, ale też i obecne w życiu ówczesnych polskich rodzin, głównie na obszarze zaboru rosyjskiego. W zaborze pruskim i Galicji sytuacja społeczno-polityczna i kulturowa Polaków była inna aniżeli w byłym Królestwie, co przekładało się na życie rodzinne, w tym również sferę wartości. Model rodziny upowszechniany w omawianym okresie był jednak na tyle uniwersalny, że mógł być atrakcyjny i przyjmowany przez rodziny różnych warstw społecznych. Podlegał, rzecz jasna, określonym zmianom i bywał wzbogacany wraz z przemianami cywilizacyjnymi i społeczno-ekonomicznymi, które się wówczas dokonywały, zwłaszcza w pierwszych dekadach XX wieku.

²² B. Jedynak, dz. cyt., s. 70–73.

²³ S. Kieniewicz, *Jak być Polakiem pod zaborami*, „Znak” 1987, z. 11–12, s. 43.

²⁴ D. Rzepniewska, dz. cyt., s. 186.

²⁵ A. Denisiuk, *W poszukiwaniu nowej formuły dla dawnych kryteriów wartości. Dylematy wychowania w rodzinie na Pomorzu w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia (na podstawie przekazów pozafabularnych)*, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 1995, s. 129.

²⁶ ks. F.J. Wołoszczyk, *Ogień i lzy*, Detroit – Michigan 1982.

Summary

The ideals of upbringing and family life advocated at the turn of the twentieth century

In the nineteenth and at the turn of the twentieth century Polish families faced the need to guard a great deal of values. Having lost the country's political independence, a single Polish family had to define not only the principles of a family life but also national identity, morality and proper attitudes towards foreign influences, with modernization being one of them. In order to realize the goal, it was necessary to refer to the ideals which had been cherished for centuries and which had their roots in the Polish noble tradition, culture, religion and, last but not least, in the legal systems which promoted patriarchy.

One of the most significant factors shaping the contemporary model of a family was urbanization – it altered the structure and functions of a family and it made the oldstanding rural lifestyle outdated.

At that time tutors and journalists dealing with family issues launched a so-called 'family – friendly' ideology. During the first decades of the twentieth century the ideology was influenced by civilizational, social and economic factors and adopted by families of various social backgrounds.

The very essence of the ideology is the subject matter of the following work.

Zusammenfassung

Die Welt der Postulierten Lebens- und Erziehungswerte in den Polnischen Familien im Umbruch des XIX-ten und XX-ten Jahrhunderts

Im XIX-ten und am Anfang des XX-ten Jahrhunderts unter den Bedingungen des Verlustes der Staatsexistenz, entschieden polnische Familien nicht nur über die Lebendigkeit der familiären Traditionen, aber auch über die Gestaltung des Nationsbildnisses, der Mentalität und des Offenheitsmaßstabes auf die äußeren Einflüsse, mitunter auf die Modernisierungsprozesse. Dies war möglich dank den Werten, die seit Generationen in den polnischen Familien, hauptsächlich in den Adelsfamilien gepflegt wurden, wie auch den Modellen des familiären Lebens bedingten durch die Kultur, Tradition mitunter die religiöse, aber auch durch Rechtssysteme, die im XIX-ten Jahrhundert noch den Patriarchaltyp der Familie kreierten. Einen besonderen Einfluss auf die Struktur und Funktion der damaligen Familien, sowie auf die familiäre Lebenskultur hatte die Urbanisierung, die während der zum Ende des XIX-ten Jahrhunderts aktuellen, stärker werdenden Industrialisierung ihren Platz einnahm.

In dieser Zeit, in einer Konfrontation mit der neuen Stadtzivilisation, alterte auch das damalige Vorbild des Familienlebens, das an das Dorf und die Landwirtschaft anbindet.

Die Pädagogen des XIX-ten Jahrhunderts und die Herausgeber der Familienzeitschriften verkündeten, insbesondere ab der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, eine deutlich präzierte Ideologie, die man als die Familiäre benennen darf.

Sie unterlag bestimmten Änderungen gemeinsam mit den Zivilisations- und den gesellschaftlich-ökonomischen Wandlungen, die sich insbesondere während der ersten Dekaden des XX-ten Jahrhunderts vollzogen.

Ihr Inhalt, der von den Familien verschiedener gesellschaftlichen Schichten angenommen wurde, ist das Objekt der hier referierten Untersuchungen.